

трансформацію особистого світогляду колишнього теоретика партії, його розпач і відчай.

Весною 1937 р., перебуваючи в ув'язненні на Луб'янці, Бухарін написав протягом десяти днів рукопис праці „Криза капіталістичної культури і соціалізм”, другу частину якої „Соціалізм та його культура” вперше опубліковано німецькою мовою в Берліні 1996 р. із передмовою С. М. Гурвіч-Бухаріної та з дозволу вдови – Г. Ларіної-Бухаріної [15]. Рукопис виявився нотатками та опрацьованими джерельними записами, значна частина яких стосувалися підготовчих матеріалів періоду роботи Бухаріна над конституцією. Він виклав власне бачення суспільного розвитку, критерії його історичного поступу, творення всебічного суспільств, з'ясував проблеми особистості і суспільства, прогресу, рівності та ієрархії, роль партії і диктатури пролетаріату. Для Бухаріна соціалізм – не абстрактна схема, а реальний процес. Перспективи розвитку суспільства в державі він порівнює із горіхом, що дозріває в шкаралупі. Спроба розв'язати проблему соціального ідеалу обмежилася загальнополітичними гаслами, але прагнення досягти матеріального рівня достатку середнього європейця має вигляд конкретної оцінної характеристики. Соціалізм – не щось постійне і абсолютне, як Ідеал Афродіти, а конкретна історична система, „новий порядок”. Він говорить про демократизм, але не європейського зразка, не про один із ключових принципів модернізації.

Загальноцивілізаційні риси і форми модернізації, які використовували європейські країни, а точніше досягли внаслідок еволюційних та революційних перетворень (громадянське суспільство, парламентаризм, ринкова економіка, плюралізм політичний і соціальний, демократичні свободи, приватна власність, поліпартійна структура суспільства, технократизм, гуманізм), мають стати своєрідними орієнтирами для аналізу модернізаційних процесів в УСРР 20–30-х рр., але не теоретико-методологічними засадами. Кожен із перерахованих принципів потребує ретельного конкретно-історичного аналізу, опрацювання поняттєвого апарату, а головне – концептуальної структури самого феномена. Наприклад, принцип парламентаризму вимагає з'ясування сутності поняття „пролетарська демократія”, демократичний централізм, система виборів, структура влади тощо. Кожне явище має бути розписане за відповідними функціональними ознаками загальноцивілізаційного підходу до модернізації, яку необхідно сприймати як процес осучаснення суспільних відносин, тобто їх вдосконалення, а також як нову систему оцінювання історичних явищ та процесів. Проблема модернізації українського суспільства 20–30-х рр. вимагає справді комплексного підходу до вивчення архівних джерел та системно-структурного аналізу суперечливих і неоднозначних історичних явищ. Модернізація як метод пізнання передбачає зіставлення, а не механічне ототожнення чи аналогію. Вона не є пошуком позитивного і „суперсучасного”, а насамперед функціонального та загальноцивілізаційного в конкретному суспільному процесі.

1. Joas H. *Kriege und Werte. Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts.* – Göttingen, 2000.

2. Geyer D. *Der Nationalstaat im postkommunistischen Mittel- und Osteuropa // Osteuropa.* – 1998. – № 7.

3. Вишневицкий А. *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР.* – М., 1998.
4. Hildebrand M. *Geschichte der Sowjetunion, 1917 – 1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates.* – München, 1998.
5. Bullock A. *Hitler und Stalin. Parallele Leben.* – Berlin, 1991.
6. Heinrich A. *Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917 – 1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen.* – Marburg, 1997.
7. Бухарин Н. И. *Проблемы теории и практики социализма.* – М., 1989.
8. Ленін В. І. *X з'їзд РКП(б), 8 – 16 березня 1921 р. // Повне зібрання творів.* – Т. 43.
9. Бухарин Н. *Твердые рукописи.* – Т. 1: Социализм и его культура. – М., 1996.
10. Бухарин Н. *О новой экономической политике и наших задачах // Большевик.* – 1925. – № 9/10; 1926. – № 8
11. Преображенский Е. *Экономические кризисы при нэпе.* – М., 1924.
12. Преображенский Е. *От нэпа к социализму (взгляд в будущее России и Европы).* – М., 1922.
13. *Записки об учёных трудах действительных членов Академии наук СССР по отделению гуманитарных наук, избранных 12 января и 13 февраля 1929 года.* – Л., 1930.
14. // *Источниковедческие документы русской истории.* – 2001. – № 1, 3; // *Исторический архив.* – 2001. – № 3.
15. Bucharin N. *Gefügnisschriften.* – Т. 1: *Der Sozialismus und seine Kultur / Hrsg. Von S.N. Gurwitsch-Bucharina, W. Hedeler und R. Stoljarowa.* – Berlin, 1996.

В.Є. Паскаленко

ЗАМОЖНИЙ СЕЛЯНИН В ДОБУ НЕПу: КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА ТА ЕКОНОМІЧНІ РЕАЛІЇ

На сучасному етапі подальшого розвитку глибоких перетворень у всіх сферах господарсько-економічного життя країни, коли перед українським суспільством постав цілий комплекс вкрай складних і відповідальних завдань по трансформації аграрного сектора національної економіки, які безпосередньо торкаються основи-основ буття народу – його продовольчої безпеки – існує нагальна потреба об'єктивного, політично незаангажованого дослідження сільського господарства України. Соціально-економічний організм завжди складним динамічним утворенням через поєднання інтересів окремої особистості та людської спільноти в цілому. Їх узгодження є дуже складним, а разом із тим надзвичайно перспективним, економічно прогресивним завданням. Поєднати їх належним чином на практиці означає, з одного боку, створити умови для найповнішої самореалізації особистості, розвитку всіх закладених в ній потенційних можливостей, а з іншого максимально мірою узгодити її власні інтереси з інтересами інших, таких же суб'єктів цивілізаційного поступу, тобто суспільства в цілому. В кінцевому разі це дає можливість створити таку соціально-економічну модель буття, при якій розвиток підприємливості, господарської ініціативи однієї людини не лише не заважає таким же прагненням іншої, а навпаки, через раціональне поєднання зусиль до прогресу суми особистостей, посилює їх творчий потенціал так, що

він стає не просто сумою можливостей, піднімається на якісно вищий рівень.

У цьому контексті одним із перспективних напрямків дослідження, на наш погляд, є виявлення та всебічний аналіз різноманітних форм організації і функціонування селянської економіки, вивчення природи самого селянства - як соціального явища, зокрема, сільськогосподарської кооперації. Об'єктивною основою цього є сам економічний розмах цієї найпотужнішої не лише господарської, але і громадської організації українського села, її величезне соціально-економічне значення та складні умови функціонування як в радянський, дорадянський (1907-1914 рр.) період.

Не можна сказати, що ця проблема не привертала до себе увагу дослідників. Так, зокрема, уже в умовах незалежної демократичної України вийшли в світ цікаві змістовні монографії В.В. Калініченка [1], А.Г. Морозова [2], В.І. Марочка [3], О.І. Ганжі [4], присвячені різним аспектам життєдіяльності українського селянства у першій третині ХХ століття. Певним узагальненням накопиченого досвіду, отриманого в ході різнобічного аналізу багатопланових проблем українського села доби НЕПу, стала колективна монографія співробітників Інституту історії України НАНУ. В ній із цілком наукових позицій, вільних від будь-якого су суб'єктивізму, зважено та об'єктивно оцінено складні події тієї пори [5].

Однак, незважаючи на безумовно позитивну тенденцію розвитку досліджень діяльності української сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу, цілий ряд цікавих і суспільно важливих аспектів її життя все ще залишається недостатньо з'ясованим, у тому числі й що, які мають принципово важливе значення для розуміння сутності, природи сільськогосподарської, тобто суто селянської за складом її учасників кооперації, розуміння причини успіхів чи невдач її діяльності. Йдеться, передусім, про роль та значення в роботі сільськогосподарської кооперації радянської доби заможної частини українського селянства.

Протягом всього радянського періоду, практично вже з перших кроків по шляху відродження кооперативного руху на селі, тобто з березня - травня 1921 року і до кінця 20-х - початку 30-х років, ця проблема була присутньою на сторінках як суспільно-політичних, так і наукових видань. Більше того. З другої половини двадцятих років цьому питанню почало приділятися, на жаль, аж надто багато уваги. Занадто тому, що заможне селянство стало заручником політичної боротьби, фальшу і нещирості кремлівської правлячої верхівки та більшості слухняного їй партійно-радянського апарату.

Між тим, без належного з'ясування того виключно важливого економічного і суспільно-громадського значення, яке мала участь заможного селянства у роботі низових кооперативних організацій, ніяк не можна змалювати правдиву картину багатогранного життя української сільськогосподарської кооперації. Річ у тім, що ця заможна, а отже у суспільстві частина селянства формувала громадську думку села щодо тих чи інших починань та акцій кооперації, власне ставлення до участі в них. Це була, без будь-якого перебільшення, ключова проблема функціонування і розвитку сільськогосподарської кооперації. Піде до неї заможне селянство, вона буде діяти і розвиватися, не піде всі

заклики залишаться пустопорожніми гаслами. Це, власне, добре розуміли і всі владні ланки - партійні, радянські, - а надто господарські. Проте ставлення радянської влади до участі заможного селянства у кооперації було позначено очевидною двоїстістю. З одного боку, без його матеріальної підтримки діяльність низових сільськогосподарських товариств була аж ніяк неможливою, адже в ослабленому тривалими військовими лихоліттями аграрному секторі економіки інших джерел формування первинних капіталів сільськогосподарських кооперативних товариств, окрім пайових внесків селянських господарств, просто не існувало. До того ж вони, принаймні, на перших порах роботи кооперативних товариств повинні були бути достатньо вагомими для того, щоб стати основою реальної економічної діяльності.

На це, власне, і робилась основна ставка під час запровадження непу. Про це постійно йшлося в документах найвищих партійно-урядових інстанцій, які підкреслювали необхідність саме через розвиток сільськогосподарської кооперації, повести селянство по шляху соціалістичної реконструкції сільського господарств [6].

Перекладаю партійно-публіцистичні ефеїзми на конкретну мову економічних реалій, бачимо, що мова йшла, власне, про те, щоб через кооперацію залучити грошові й матеріальні ресурси заможних селянських господарств для підйому продуктивних сил сільського господарства в цілому. Разом із тим, будучи не в змозі та й не бажаючи відірватися від звичної риторики, партійні документи продовжували повторювати, що „партія не може ставити собі завдання відбудовувати сільське господарство і промисловість, не враховуючи того посилення яких суспільних класів і груп принесє дане вирішення господарських проблем. Абстрактно економічна точка зору, яка зважає виключно на інтереси сільського господарства, ... не є точкою зору Комуністичної партії” [7, 254].

Про це йшлося не лише в матеріалах VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), зокрема, у витягу з резолюції „Сільське господарство і податкова політика”, який ми щойно навели, але і в десятках і сотнях інших рішень, постанов, резолюцій різних радянських партійно-радянських органів.

Таке двоїсте відношення офіційної влади до кооперації не могло не позначитися на ставленні до неї українського селянства розколотого подіями 1917-1921 років. Цей розкол з переходом до НЕПу продовжував зберігатись завдяки енергійним зусиллям радянської влади по підтримці.

Прагнення до заможного життя будь-якої кожній людині. Кожен мріє жити заможнo. Особливо людина праці. Щоправда, представники різних суспільних страт вкладають в це поняття своє власне розуміння. При цьому слід підкреслити, що поняття заможність об'єктивно має здатність до різнотлумачення, оскільки одночасно може мати різні смислові відтінки.

Заможність може розумітись і, на жаль, найчастіше розуміється як побутове, як стан, при якому індивід може вільно задовольняти свої споживчі інтереси. Між тим, цілком очевидно, що заможність є категоріальним поняттям і може тлумачитись також як стан, який свідчить про енергію, підприємливість, врешті-решт навіть інтелект людини в поєднанні з волею і цілеспрямованістю до самореалізації

особистості в сфері економічного життя. Слід зазначити, що існує ще один відтінок поняття „заможний”, проміжний, власне репрезентований, який подає побутову заможність як похідну від успіху виробничої діяльності індивідуума і таку, що покликана підкреслити його досягнення у господарсько-економічній сфері.

Характерною особливістю формалізованого поняття „заможність” є те, що воно має дуже складну природу і залежить не тільки від суто економічних факторів, але певною мірою і від ментально-психологічних чинників. Заможність – поняття, тісно пов’язане із категорією володіння. У випадку, якщо воно (володіння) має грошовий вираз справа достатньо зрозумілою. Картина різко змінюється, коли заможність включає в себе інші поняття матеріального плану. В цьому разі ситуація достатньо ускладнюється, скільки нерідко співставити різні компоненти заможності досить складно.

Окрім внутрішньо-економічних показників, а до них належить також і демографічні, серед яких вирізняється загальна кількість працездатних у сім’ї та співвідношення між працюючими і непрацездатними її членами, їх посилюють і доповнюють зовнішні фактори: географічний, кліматичний, загальний стан економічного життя країни та регіону.

Ще раз варто наголосити на тому, що селянська „заможність” - поняття релятивне, критерії його визначення і навіть сам зміст постійно змінюються відповідно до стану суспільства в цілому, домінуючими в ньому на той чи інший момент стандартами життя, морально-етичної націленості тощо. Стосовно періоду, який є предметом нашого дослідження, слід насамперед зазначити, що на фоні загальної післявоєнної розруки народного господарства, коли головним завданням стало відновлення нормального функціонування господарських об’єктів до заможних селянських господарств нерідко зараховувалися ті, які просто вирізнялися вищими, ніж в інших виробничими показниками: більший земельний наділ, більша кількість худоби, більше робочих рук. Все це визначало більші прибутки, рівень споживання порівняно з пересічною селянською сім’єю.

Домінуючою рисою заможності селянського господарства з початком НЕПу і до кінця 20-х років ХХ ст. виступала його товарність. Варто підкреслити при цьому, що протягом всього періоду нової економічної політики дедалі вирішальними ставали виробничі чинники підвищення рівня заможності селянського господарства. Ми спеціально акцентуємо увагу на заможності саме господарства, а не сім’ї, оскільки ці поняття не тотожні. В конкретних життєвих реаліях доби НЕПу побутова заможність селянина і господарська заможність часто достатньо різнилися. В свою чергу провідними серед виробничих чинників, що формували заможність селянського господарства, стають внутрішні ресурси двору: демографічні, земельні, виробничі, технологічні, управлінські.

Слід також мати на увазі певний господарський консерватизм бідніших верств селянства. Обминаючи питання про його витoki, будемо пам’ятати про наявність такого чинника, який часто сам по собі, поза суто економічними факторами, стояв на заваді участі значної кількості селянських господарств у роботі

кооперативних товариств. Так, за авторитетним свідченням такого обізнаного дослідника як професора Київського кооперативного інституту П. Височанського: „Нерідко розмір пайового внеску та умови його виплати в принципі є посилюючими навіть для бідняцького господарства, проте його власник часто не вступає до кооперації саме тому, що йому не вистачає устремління до чогось іншого, ніж збереження звично-усталених умов життя” [8, 18].

Виходячи з цього, є достатньо вагомі підстави для твердження про те, що заможна частина українського села у 20-х роках ХХ ст. стала стрижнем повсякденної наполегливої роботи по розвитку продуктивних сил сільського господарства сільськогосподарської кооперації, відкинути, а це врешті слід зробити ідеологічні стереотипи тоталітарної доби, саме вона, не на словах, а на ділі змінювала радянську владу, сприяючи одночасно економічному піднесенню бідніших верств селянства.

1. Калініченко В. В. *Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929)*. – Харків, 1991.
2. Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси, 1993.
3. Марочко В. Г. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929)* – Київ, 1995.
4. Ганжа О. Г. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)*. – Київ, 2000.
5. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928) // Збірник наук. праць. Під редакцією С. В. Кульчицького*. – Київ, 2000.
6. Див.: *Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах 1917–1967 гг.* – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М., Политиздат, 1967; *КПС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. – Т. 2. – М., Политиздат, 1984.
7. *Компартія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК*. – Т. 1. – К., 1976.
8. Височанський П. *Кредитування селянського господарства*. – Харків, 1926.

Ю. В. Котляр

ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1921 – 1928 рр.

В історії України відомими є багато систем та способів регулювання аграрних відносин, форм використання земельних багатств. Існували також різноманітні види самоорганізації сільського населення: винайдені власним досвідом, запозичені в інших народів, бюрократичні (нав’язані згори і невласливі українському народові), давні та природні, комбінації перших і других. Революційні події початку ХХ століття, Столипінська реформа, аграрні перетворення більшовиків, невирішеність земельного питання призвели до активізації селянства, його входження до політичної боротьби. Вивченню цієї проблеми приділялася недостатня увага в радянській історіографії, за винятком висвітлення діяльності комнезамів, хоч і досить тенденційно. В часи незалежної України почали з’являтися роботи, які об’єктивно висвітлюють діяльність організацій на селі. Серед таких праць варто назвати студії О. Ганжі, С. Ляха, І. Кривка, М. Журби. Проте регіональна специфіка досліджена ще не достатньо. Тому ми і